

М. Б. Калонов

ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ ҲАМДА ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИ

(автотранспорт корхоналари мисолида)

УУК: 657:656.13

КБК: 65.052.21

К 19

К 19 **Калонья, Мухиддин Бахритдинович.**

Даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили услубиети (автотранспорт корхоналари мисолида) [Матн] / М.Б.Калонья – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 352 б.

ISBN 978-9943-5928-0-3

УУК: 657:656.13

КБК: 65.052.21

Тақризчилар: М.Қ.Пардаев, и.ф.д., профессор
А.К.Ибрагимов, и.ф.д., профессор,
Н.Э.Бабахалов, и.ф.н., доцент

ISBN 978-9943-5928-0-3

© Калонья Мухиддин Бахритдинович
«Даромадлар ва харажатлар ҳисоби
ҳамда таҳлили услубиети»
© «Akademnashr», 2019

Мазкур монографияда автомобиль транспорти корхоналари мисолида даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили услубистини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқот ва унинг натижаси буйича хулосалар келтирилган. Жумладан, ҳисоб объекти сифатида тан олишнинг амалдаги ҳолатини урганиш, гуруҳларга ажратиш ҳамда ҳисобини юритиш услубистини такомиллаштириш, даромадлар таркибини ҳисоб-ахборот таъминоти нуқтаи назаридан урганиш ҳамда таркибий тузилишини аниқлаш, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини пасайтириш, даромадларни кўпайтиришни таъминлашга онд тақлиф-тавсиялар ишлаб чиқилган, даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш буйича тақлифлар берилган. Даромадлар ва харажатлар ахборот-таҳлил таъминотини такомиллаштириш буйича тавсиялар, харажатларнинг таркибий тузилиши, маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажатлар ҳисобини юритиш, корхона даромадлари ва харажатларини таҳлил этиш ҳамда рентабелликни аниқлаш услубистини такомиллаштириш, асосий воситаларнинг бошланғич қийматини шакллантириш, амортизация ҳисоблаш усулларини қуллаш, тугатиш қиймати меъёрлари, асосий воситаларни таъмирлаш ва модернизация қилиш харажатларни ҳисобини юритиш тақлифи, корхоналарда тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда даромадлар ва харажатларни ҳисобга олишдаги ноаниқлик ва номувофиқларни бартараф этиш мақсадида даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш регистри ишлаб чиқилган ва тавсия қилинган. Автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисоб-ахборот таъминотини такомиллаштириш борасида даромадлар ва харажатларни ҳисобга олувчи ишчи счётлар структураси тақлиф этилган, «Молиявий натижалар туғрисидаги ички ҳисобот» шакли ҳамда ушбу шакл маълумотлари асосида тармоқ хусусиятларини инobatга олган ҳолда рентабелликни аниқлаш тақлиф этилган.

Монография илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган изланувчилар, олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари, магистрлар ва талабалар учун мулжалланган. Ундан илмий-услубий ва амалий қулланма сифатида автотранспорт ҳужалик субъектлари бухгалтерия ҳисоби хизматининг раҳбарлари, аудиторлар, молиявий менежерлар ва бошқа кизиқувчи мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Монография Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги ҳузуридаги автомобиль транспорти кадрлари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.
(баённома №3. 2019 йил 4 апрель)

КИРИШ

Халқимизнинг турмуш фаровонлигини оширишга бир канча соҳалар хизмат қилиши ҳаммамизга маълум. Жамият ҳаётида хизматлар соҳаси жуда кенг тарқалган. Бугунги кунда у ёки бу турдаги хизматлар кўрсатмайдиган ёки ҳеч бўлмаганда унга дуч келмаган субъект деярли йўқ. Ҳар биримиз ҳар куни хизмат кўрсатиш таъсирида бўламиз. Уяли алоқа, интернет, савдо-кўнгилочар марказлар, умумовқатланиш, гузаллик салонлари, консалтинг, тиббий ва ўқув марказлари хизматларидан кенг фойдаланамиз, турли транспорт воситаларида сафар қиламиз ва юк ташиймиз. Бу барча хизмат турлари хизматлар соҳаси тушунчасини ташкил этади. Хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улушига қараб мамлакат иқтисодиётининг тараққиёт даражасини баҳолаш мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ЯИМ ўсишининг асосий қисми хизматлар соҳасига тўғри келади. Мисол учун, 2018 йилда хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улуши АКШда 79% ни, Европада 73% дан ортиқни, Хитойда 59,6% ни ташкил қилган. Қозоғистонда бу кўрсаткич 55,2%, Беларусда 51,5% ни ташкил этган бўлса, Ўзбекистонда 2018 йил январь – декабрь ойларида 49,3% га тенг бўлди. Шу билан бирга, хизматлар соҳаси ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг ва банд бўлганларнинг асосий қисмини ташкил этади. Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётида банд бўлган аҳолининг 51,7% хизматлар соҳасида.

Хизматлар соҳасининг етакчиси транспорт хизматларини кўрсатиш соҳасидир (30,3%). Яъни кўплаб фаолиятлар натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулот охир-оқибат транспорт хизмати ёрдамида истеъмолчига етказилади. Республикамизда ҳар йили қабул қилинадаган давлат дастурларида йўл-транспорт инфратузилмаси, транспорт логистикасини ривожлантириш масалалари белгиланиши бежиз эмас, албатта.

Охириги йилларда мамлакатимизда транспорт хизматларини ривожлантириш буйича бир қатор ишлар амалга оши-

рилди. Биргина транспорт хизмати кўрсатишни ташкил этиш тизимини янада такомиллаштириш, мулкчиликнинг барча шаклларидаги ташувчилар учун ракобат муҳитини ҳамда қулай шарт-шароитларни яратиш, шунингдек, республиканинг транспорт-транзит салоҳиятини янада ошириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори мазкур йўналишдаги ишларни янада ривожлантириш лозимлигини кўрсатиб берди.

Мазкур қарор асосида бир қатор вазифалар белгилаб берилди. Мазкур вазифаларнинг ичида транспорт-логистика соҳасини ривожлантириш, хизматлар сифатини янада ошириш билан бирга уларнинг таннархини пасайтириш масаласи ҳам алоҳида кўрсатиб утилди.

Транспорт соҳасида рентабелликни ошириш, уларнинг даромадлари ва харажатларини оптималлаштириш масалалари ҳам бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Айниқса, охириги йилларда шаҳар йўловчи ташиш транспортда йўлқира тарифларининг деярли оширилмаганлиги, иш хақи, ёқилғи, эҳтиёт қисм харажатларининг ошиб бораётганлигини кузатадиган бўлсак, мазкур соҳада даромад олиш нақадар мураккаблашиб бораётганлигини ҳам ҳис қилишимиз мумкин. Бундай ҳолатда автомобиль транспорти қорхоналари даромадлари ва харажатлари ҳисобини туғри юритиш, доимий равишда таҳлил қилиш асосида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва қорхоналарнинг фойда билан ишлашини таъминлаш лозим. Агар йиллар давомида даромаддан харажатларнинг юқорилиги сақланиб қоладиган бўлса, охир-оқибат бу давлатга ҳам, жамиятга ҳам салбий таъсир қўрсатмай қолмайди.

Қузатишларимиз, урганишларимиз, тадқиқотимиз натижасида қорхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш ва таҳлил қилишдаги асосий муаммолар сифатида қуйидаги йўналишлардаги муаммоларни аниқладик:

Биринчидан, даромадлар ва харажатлар ҳисоби ягона методология асосида юритилмайди, жумладан, даромадлар таркибини шакллантириш ва унинг ҳисобини юритиш 2-сонли БҲМС, 9-сонли БҲМС, 21-сонли БҲМС ва бошқа бухгалтерия ҳисоби туғрисидаги қонун ҳужжатларида турлича талқин қилинган, мазмуни ҳам бир-бирини тўлдирмайди.

Иккинчидан, харажатларнинг таркиби, улар ҳисобини юритиш ҳам бир тизимга келтирилмаган, жумладан, давр харажатларининг жами суммаси асосий фаолиятнинг фойдасини аниқлашда ялпи фойдадан чегирилади. Ваҳоланки, давр харажатлари таркибида асосий фаолиятга алоқаси бўлмаган харажатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳисобини алоҳида юритиш тартиби мавжуд эмас.

Учинчидан, рентабеллик, молиявий мустақиллик ва бошқа курсаткичларни аниқлашда ҳам молиявий ҳисобот маълумотларидан тулиқ, қиёсланувчан ахборотни аниқлаш имконияти мавжуд эмас. Масалан, қайтарилмайдиган маълум миқдордаги молиявий ёрдамнинг келиб тушиши ҳисобига катта миқдордаги зарар билан ишлайётган корхонанинг молиявий мустақиллик коэффициенти ошганлигини курсатувчи нотўғри ахборот шаклланишига олиб келади.

Юқоридаги ва бошқа қуплаб муаммоларнинг мавжудлиги корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисобини юритиш, таҳлил қилиш услубиётига бағишланган тадқиқот утказишни заруратга айлантиради.

І БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ТРАНСПОРТ ЛОГИСТИКАСИ

1.1. Транспорт тизими ва унинг ривожланиш истиқболлари

Мамлакатимизда иктисодий ислохотларнинг барча босқичларида асосий эътибор аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга қаратилиб, бу борада салмоқли ишлар қилинди. Мазкур ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши республика иктисодиётининг аста-секинлик билан ривожланишига олиб келиб, пировардида асосий мақсад – аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга эришилмоқда.

Маълумки, ҳар бир соҳанинг ривожланиши бевосита хизматлар соҳаси билан боғлиқ, яъни, саноат бўладими, қишлоқ хужалигими, бошқа соҳами, уларни бир-бири билан боғловчи асосий куч хизматлар соҳаси ҳисобланади. Чунки ҳар қандай соҳада ишлаб чиқарилган маҳсулот хизматлар соҳаси орқали истеъмолчига етказилади. Шу боис, айтиш мумкинки, ишлаб чиқариш ва хизматлар соҳасини узаро боғлайдиган, барча соҳалар учун кўприк вазифасини бажарадиган соҳа транспорт хизмати курсатиш соҳасидир. Ушбу соҳанинг ривожланиши ҳар қандай соҳага ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бу масала давлат дастурларида ҳам ўз ифодасини топиб, ҳар йили қабул қилинадаган давлат дастурларида албатта йул-транспорт

инфратузилмасини янада ривожлантириш масалалари кўтарилади, мазкур йўналишда аниқ вазифалар белгилаб берилади.

Мамлакатимизда сунгги йилларда транспорт хизматларини ривожлантириш бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Биргина Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори бу йўналишдаги ишларни янада жонлантириш лозимлигини кўрсатиб берди.¹

Жаҳон иқтисодийётида вужудга келаётган тенденциялардан, шунингдек, дунё мамлакатларини истиқболли иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришдан қуриш мумкинлиги, транспорт хизматлари кейинги йилларда муҳим соҳалардан бирига айланиб улгурди. Бундан ташқари, транспорт хизмати халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланиши ва ривожланишига ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Албатта, жаҳонда транспорт соҳасининг ривожланиши, кенгайиши, турларининг кўпайиб боришига бир қанча омиллар таъсир қилади. Буларга географик, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва бошқа омилларни киритиш мумкин. Дунё микросида йўлларнинг кўпайиб ва узунлашиб бориши, транспорт тармоғининг замонавийлашиши, транспорт ҳаракатланувчан таркибининг кенгайиши, ташиш қобилияти ва имкониятлари бир неча мартага кўпайиши ҳамда ҳаракатланиш тезлиги ортиши кузатилди.

Транспорт тизимисиз бошқа соҳаларни ривожлантириш имконияти мавжуд эмас, айниқса, бу борада ҳаракатланувчан транспортнинг ўрни бекиёсдир. Транспорт хизматида фойдаланувчиларга қулай ва арзон хизматлар тақдим этиш давлатнинг асосий эътиборида туради.

Транспорт ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг узвий бўғини ҳисобланиб, корхоналарни ихтисослаштириш, шунингдек,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги «Юк ва йўловчи ташиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-4230-сонли қарори.

маҳсулотларни ишлаб чиқариш жойларидан истеъмолчиларга-ча етказиб бериш учун хизмат қилади.

Жаҳонда ички ва умумий фойдаланиладиган транспорт турлари фарқланади. Ички транспорт воситалари конвейерлар, кранлар, махсус ихтисослаштирилган транспорт воситалари булиб, ташки транспорт воситаларига ҳаракатдаги транспорт воситалари киритилади. Ички транспорт тизими мамлакатда ишлаб чиқариш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланиб, одатда, муайян бир вазифани бажаришга мулжалланади.

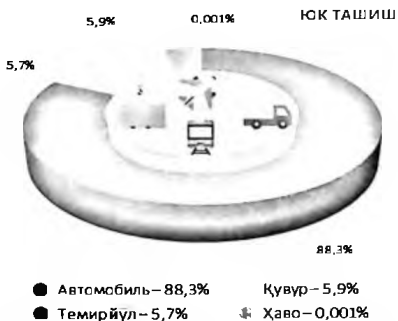
Нефт ёки кўмир қазиб чиқариш, кишлоқ хўжалиги билан боғлиқ юкларни ташиниш жараёни ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ булиб, асосий жараёнлардан биридир. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш жойидан истеъмолчиларга етказиш умумфойдаланиладиган транспорт воситаларида амалга оширилади. Умумфойдаланиладиган транспортлар таркибига темирйул, дарё, сув, ҳаво ва автомобиль транспортлари киради. Ушбу транспорт воситалари ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг узвий боғлиқлигини таъминлайди. Шу боис транспорт хизматлари ҳам, неъматлар миқдорини кўпайтирмаса-да, ишлаб чиқариш жараёнининг давоми, моддий ишлаб чиқариш ҳисобланиб, бундай транспорт турларига ишлаб чиқариш жараёнига хизмат курсатадиган транспортлар билан бирга йўловчиларни ташиниш билан шуғулланадиган транспортлар ҳам киради.

Турли шаҳарларда алоҳида ажратилган ҳолда фаолият курсатадиган метрополитен, трамвай, троллейбус, автобус кабилар ҳам транспорт тизимининг таркибий қисмларидир. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш транспортлари саноат, кишлоқ хўжалиги, қурилиш, савдо ва бошқа соҳа корхоналарининг бевосита эҳтиёжларига хизмат қилувчи транспортлар ҳисобланади.

Транспорт тармоғи мамлакат миқёсида муҳим иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, аграр, тиббий, муҳофаза ва бошқа функцияларни ҳам бажаради. Транспорт тармоғи йирик ва мураккаб хўжалик мажмуи булиб, унинг доирасида мустақил тармоқлар, магистрал транспортнинг турли хиллари, шаҳар ва

саноат транспорти ҳам фаслият курсатади. Маъмурий-хўжалик жихатидан мустикал булишига карамай, транспортнинг барча турлари маълум даражада узаро боғлиқликда ишлайди ва бевосита ташиш жараёнига ҳам, фаслиятнинг якуний техник-иқтисодий натижаларига ҳам таъсир курсатиб, ишлаб чиқариш кучларининг бир қисмини ўзида намоён этади ҳамда ишлаб чиқаришни ва ижтимоий меҳнатнинг юқори унумдорлигини таъминлаш учун зарур шарт сифатида намоён бўлади.

Фаолият юритаётган автомобиль транспорти корхоналарида транспорт воситалари республикамиз умумий ишлаб чиқариш фондларининг сезиларли қисмини ташкил этади. Бир қатор ишлаб чиқариш тармоқлари қисман ёки деярли тулик транспорт тизими учун хизмат қилади. Ана шундай тармоқларнинг биринчи гуруҳига нефтни қайта ишлаш, энергетика, кимё саноати, металлургия ва бошқа соҳалар қиради. Бутунлай транспорт тизими учун ишлайдиган тармоқларга эса локомотив ва вагонсозлик саноати, автомобиль саноати, кемасозлик саноати каби соҳалар мансуб.

1.1-расм. Республикада юк ташишнинг транспорт турлари бўйича тақсимланиши

1.1-расм маълумотларидан кўришиб турибдики, юк ташишнинг умумий ҳажмида энг катта улушга автомобиль транспорти эгаллик қилмоқда. Республикамизда бир неча йиллардан бери асосий юк ташиш айнан автомобиль транспорти ҳиссасига тўғри келади. Аммо ушбу расмда маълумотлар яхлитлаб олиними, жудаям кичик бўлган суммалар киритилмаслиги ҳисобига айрим транспорт хизматлари суммаси тушиб қолган (жумладан, дарё транспорти).

Статистик кўрсаткичларга назар солсак, автомобиль транспорти бўйича хизматлар курсатиш, жумладан, юкларни ташиш мустақилликнинг дастлабки йилларидан етакчилик қилиб, йилдан-йилга ушиб бормоқда. Ўзбекистон автомобиль транспорти соҳасида халқаро ташишлар ҳам ривожланиб бормоқда. Сунгги йилларда халқаро импорт-экспорт товарларини ташиш ҳажмининг барқарор усиши кузатилмоқда.

Тадқиқотлардан маълум бўлдики, мамлакатимизда йуловчи ва юк ташиш ҳажмининг асосий қисми автомобиль транспортга тўғри келишининг сабаблари қуйидагилардир:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик ҳажмдаги юкларни ташишда ҳам имконият юқорилиги;
- ҳаво транспортининг қимматлиги;
- ички темирйўлларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йўқлиги;
- автомобиль транспортини харид қилиш имкониятининг юқорилиги.

Транспорт соҳаси ривожланишининг яна бир сабаби борки, улар техник ёрдам курсатиш базаси жиҳозланишининг деярли ҳар қандай даражасида, баъзан ҳатто бундай базасиз, фақат ҳаракатдаги таркибнинг тўхтаб туриши учун ҳудудга эга бўлган ҳолда фаолият кўрсата олади. Автомобиль транспорти корхоналари автомобиллар ва ҳайдовчилар ҳамда бошқарув аппаратининг маълум миқдордаги штатига эга бўлиб

хам ишлаши мумкин. Ушбу ҳолатда автомобилларга хизмат курсатиш ва уларни жорий таъмирлаш оддий асбоблар ёрдамида ўз кучи билан бажарилиши мумкин. таъмирлаш буйича мураккаброк ишлар эса бошқа корхонанинг техник ёрдам курсатиш базасида бажарилади. Яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, бундай автомобиль транспорти корхонаси ўзининг техник ёрдам курсатиш базасисиз ҳам камроқ эскирган ҳаракатдаги таркиб билан юқори рентабелликка эришиши мумкин (ҳеч бўлмаганда бошланғич даврларда).

Шу нуқтаи назардан, автомобиль транспорти бошқа турдаги транспортлардан мавжуд транспорт воситаларининг ишлаши учун йўллар қуриш, порт хўжалиги ва кемалар юришини ташкил этиш, аэродромлар ва алоқа воситаларининг мавжудлиги қабиларга боғлиқ эмаслиги билан ҳам фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикасида барча транспорт турларининг ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Аммо бугунги кунда урганишлар шуни кўрсатдики, юк ва йўловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи ўринни эгалламоқда. Албатта, йўловчи ташишда бутун дунёда автомобиль транспорти етакчилик қилади, бироқ юк ташишда дарё транспортининг ўрни бекиёс. Мамлакатамизда эса юк ташиш хизматларида ҳам автомобиль транспорти асосий ўринни эгаллайди.

Автомобиль транспортида ташувлар ҳажмининг ўсиши экстенсив йўл билан ҳам (мамлакатда автомобиль транспорти корхоналарининг сонини тўғридан-тўғри ошириш орқали), интенсив йўл билан ҳам (янги ишлаб чиқарилаётган транспорт воситаларини сифат жиҳатидан яхшилаш ҳамда арзон ёнилғи турига мослаштириш, юк кутариш қобилиятини ошириш, шунингдек, мавжуд автомобилларнинг фойдаланиш кўрсаткичларини яхшилаш орқали) таъминланади. Буларнинг барчаси автомобиль транспортининг ишлаб чиқариш ва техник ёрдам курсатиш базасини янада ривожлантириш билан бевосита боғлиқ бўлиб, ҳозирги вақтда тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Бизга маълумки, автомобиль транспортининг асосий вазифаси давлат ва жамиятнинг ташишларга бўлган эҳтиёжини уз вақтида, сифатли ва тулик кондириш, уз фаолиятининг иктисодий самарадорлигини оширишдан иборат. Автомобиль транспорти хизматлари бири-бирига боғланган учта қисмдан ташкил топади. Уларга йўловчи ва юкларни ортиш, йўловчи ва юкларни ташиш ҳамда йўловчи ва юкларни тушириш қиради.

Автомобиль транспорти технологияси қуйидаги тартибларни белгилаб берувчи қуп сонли технологик жараёнлардан таркиб топади:

– ҳаракатдаги таркиб ва автомобиль йўлларини сақлаб туриш, таъмирлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш тартиби ҳамда техник жиҳозлашнинг бошқа элементлари;

– юклар ва йўловчиларни ташиш жараёнини таъминловчи бошланғич, якуний ва ҳаракат операцияларини амалга ошириш тартиби.

Автомобиль транспорти корхоналарининг ишлаб чиқариш, техник ёрдам кўрсатиш базасини шакллантириш шароитлари ва ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқишда мазкур тармоннинг хилма-хиллигини ва турли хусусиятларга эгаллигини таъкидлаш лозим. Автомобиль транспорти корхоналарининг таснифи уни ташкил этувчи таркибий қисмлар, бинолар ва иншоотларнинг ўлчамлари ҳамда бошқа ўзига хос хусусиятлар билан ҳам боғлиқ.

Автомобиль транспорти корхоналари мулкчиликнинг ҳар қандай шаклида ҳам асосий ва айланма маблағларга эга бўлгани ҳолда ўзига хос хусусиятларга эга. Автомобиль ташувларини амалга ошириш автомобиль ёнилғиси ва мойлаш материалларининг сарфи, иш ҳақини тўлаш ва бошқа харажатлар билан боғлиқ. Автомобиль транспорти корхоналарининг молиявий-ҳужалик фаолияти натижалари пулда ифодаланган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари буйича баҳоланади.

Мазкур корхоналарга хос булган хусусиятлар, хизматнинг юқори ҳаракатчанлиги, юкни буюртмачининг хошишига қараб манзилга етказиб бериш хусусияти туфайли улар шаҳар ичида ва шаҳар атрофига ташиш каби айрим турлар бўйича давлатнинг умумий инфратузилмасида логистик хизмат курсатишда асосий ўринни эгаллайди.

Шу билан бирга, юк ва йўловчиларни ташишнинг умумий ҳажмида автомобиль транспорти корхоналарининг ташиш хизматлари улуши камайиши кузатилмоқда. Чунки иктисодиётнинг эркинлашуви унга рақобатчи тармоқларнинг ҳам ривожланишига кенг имкониятлар бермоқда. Аммо юқорида санаб утилган хусусиятлар автомобиль транспорти корхоналарининг рақобатда ютиб чиқиш истикболларини яратади. Шунингдек, ўзига хос булган хусусиятлар асосида ҳисоб сиёсатини туғри шакллантириш ва бухгалтерия ҳисоби усулларининг автомобиль транспорти корхоналарига мос ҳолда йуналтирилган тизимини ишлаб чиқиш бозор муносабатларининг зарур шартларидан биридир.

Юклар ва йўловчиларни ташиш автомобиль транспорти корхоналарининг маҳсулоти ҳисобланиб, унинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши унинг сотилиши билан мос келади. Яъни, юқорида таъкидланганидек, автомобиль транспорти корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлмайди. Маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни корхона ташқарисида юз беради. Ишлаб чиқариш билан муомала жараёни уртасида маҳсулотнинг кучиши натижасида истеъмолчига нисбатан маҳсулот жойлашган ернинг муҳим моддий ўзгариши юз беради. Транспорт маҳсулотининг қиймати барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларига хос қонунлар бўйича шаклланади. Хизмат курсатиш учун автомобиль транспортида банд булган барча ходимларнинг жонли меҳнати ва ҳаракатидаги таркиби ҳамда меҳнат предметларида мужассамлашган меҳнат сарфи ётади. Шунга қура, харажатларни қисқартириш масаласи корхоналар

рентабеллиги даражасини ва фойда ҳажмини оширишда асосий омил ҳисобланади.

Барча корхоналар сингари автомобиль транспорти корхоналарининг ҳам уз тармоқ хусусиятлари мавжуд булиб, автомобиль транспорти корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш, уларни гуруҳларга ажратиш, ҳисобини юритиш, хизматлар сифатини ошириш, таҳлил қилиш орқали самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, самарадорликни оширишга хизмат қилади.

1.2. Республикамизда автомобиль транспортининг ривожланиш истиқболлари

Республикамизда транспорт тизимининг ривожланиши ва унда автомобиль транспортининг тутган ўрни юкори. Таъминотчи – ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини барча соҳаларда боғлайдиган бу тизим йиллар давомида такомиллашиб, боғлиқлиги янада кенгайиб бормоқда. Бирор маҳсулот, иш ёки хизмат йўқки, ҳеч булмаганда бирор босқичда транспорт тизимига эҳтиёж сезмаган бўлсин.

Ўзбекистон Республикасида аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилаш, йўловчи ва юкларни ташиш тизимининг такомиллашуви, халқаро ташишларнинг йўлга қўйилиши, юк ташиш хавфсизлиги ва сифатининг таъминланиши бўйича қилинган ҳаракатлар жаҳон талабига мос автомобиль транспорти корхоналари ташкил этилишига олиб келди. Бугунги кунда автомобиль транспорти тизимидаги корхоналар томонидан аҳоли ва юридик шахсларга сифатли ташиш хизматлари тақдим этилишида босқичма-босқич қатор ишлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини

амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш каби вазифалар белгилаб берилган.¹ Мазкур вазифалар автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини такомиллаштириш зарурлигини курсатиб беради.

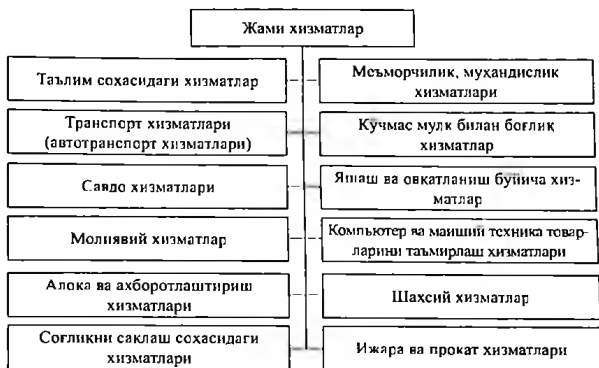
Дунё мамлакатлари транспорт тизимида харажатлар таҳлили, харажатларнинг бошланғич ҳисоб ҳужжатлари маълумотларини умумлаштириш, харажатларни бошқариш ва ҳисобга олишда ахборот-таҳлил маълумотлар базасини урганиш, камхарж, юқори самарадорликка эга лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг назарий ва амалий асосларини такомиллаштириш, харажатларни камайтирган ҳолда сифатли хизмат курсатиш, бир вақтнинг ўзида юқори даромад олишга қаратилган тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Республикамизда хизмат турлари ҳам жамият талабидан келиб чиққан ҳолда хилмахиллашиб, хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури асосида кенгайиб, ўз ўрнини топиб борди (1.2-расмга қаранг).

Дунё мамлакатларини истиқболли иктисодий ва ижтимоий ривожлантиришда кейинги йилларда транспорт-логистика соҳаси муҳим соҳалардан бирига айланиб борди. Ер юзид аҳоли сонининг ўсиши жаҳон транспортининг ривожланишини заруратга айлантди.

Ҳар бир давлатнинг транспорт тизими жамиятнинг эҳтиёжларини кондириш учун хизмат қилади. Бу хизматдан фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини тулаконли кондириш эса доимо диққат марказида турган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаражатлар стратегияси тугрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

1.2-расм. Республикамизда хизматлар таркиби 1

Маълумотларга кўра, XIX асрда транспорт хизматидан фойдаланишда темирйул транспорти етакчилик қилган бўлса, XX асрда етакчилиқни автомобиль транспорти эгаллаган. Бугунги кунда дунёда йўловчи ташишнинг 80 фоизи автомобиль транспортига тўғри келмоқда. Юк ташиш масаласида эса асосий ўринни дарё транспорти эгаллайди. О.С. Булко томонидан олиб борилган тадқиқотларда юк ташишнинг 62% атрофидаги қисми айнан ушбу транспортга тўғри келади. Лекин ҳамма даялатларда ҳам мазкур транспорт туридан фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Дарё транспорти кичик-кичик ва бир ерда жамланган юкларни катта ҳажмда ташиш имкониятига эга бўлганлиги боис арзон, бир вақтнинг ўзида бир нечта автомобиль томонидан ташиладиган жуда катта миқдордаги юкни ташиш имконияти мавжуд.²

Бундан келиб чиқиб айтамизки, ҳар бир давлатнинг ички имкониятлари ҳамда транспорт хизмати кўрсатишнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда хизмат турининг ўрнига баҳо бериш мақсадга мувофиқ.

Давлатнинг транспорт тармоғи муҳим иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, аграр, тиббий, мудофая ва бошқа функцияларни ҳам бажаради. Бу тармок йирик ва мураккаб ҳўжалик мажмуи бўлиб, унинг доирасида мустақил тармоқлар, магистрал транспортнинг турли хиллари, шаҳар ва саноат транспорти ҳам фаолият кўрсатади. Маъмурий-ҳўжалик жиҳатидан мустақил бўлишига қарамай, транспортнинг барча турлари маълум даражада ўзаро боғлиқликда ишлайди ва бевосита ташиш жараёнига ҳам, фаолиятнинг якуний техник-иқтисодий натижаларига ҳам таъсир кўрсатади. У ишлаб чиқариш кучларининг бир қисмини ўзида намоён этган ҳолда ишлаб чиқаришни оқилона жўйлаштириш ва ижтимоий меҳнатнинг юқори унумдорлигини таъминлаш учун зарурий шарт сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида 1991 йилга қадар транспорт воситалари ва эҳтиёт қисмларининг катта қисми импорт қилинган. Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатган. Бугунги кунда республикамиз ўзининг мустақил автомобиль саноятига эга бўлди. Мамлакатимизда автомобиль транспорти соҳасини ривожлантириш, ташиш хавфсизлигини таъминлаш, йўловчиларга хизмат кўрсатиш маданиятини янада яхшилашга қаратилган 200 дан ортиқ ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди.

Дастлаб автомобиль ишлаб чиқариш йўлга қўйилган бўлса, кейинчалик хорижий инвестициялар иштирокида автомобилларга бутловчи ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш, Ўзбекистонда автобуслар ва юк автомобиллари ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш ҳамда уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, республика автомобиль транспорти воситалари паркини тулдириш ва янгилаш, шунингдек, йўловчилар ва

юк ташиш хаяфсизлигини мустаҳкамлаш ҳамда атмосферага зарарли чиқиндилар чиқаришни қисқартириш, халқаро бозорда барқарор урин эгаллаш, енгил тижорат автомобилларини ишлаб чиқариш орқали маҳсулотлар тарқибини кенгайтириш, ички ва ташқи бозорларда уларнинг савдо ҳажмини оширишни таъминлаш мақсадида турли йилларда автомобиль саноатидаги ислохотлар давом эттирилди.

Биз юқорида дунёда транспорт хизматлари курсатиш ва унинг ўрни ҳақида тўхталиб ўтдик. Республикамизда транспорт соҳасидаги хизматлар ривожланиш тенденциясига мурожаат қилсак, юк ташишнинг умумий ҳажмида энг катта улушга автомобиль транспорти эгалик қилаётганлигини куришимиз мумкин.

Автомобиль транспорти билан 2014 йили 1327,4 млн тонна ҳажмда юк ташилган бўлса, 2018 йили ташилган юк ҳажми 1 млрд 68 млн тоннадан ортиқроқни ташкил этди (1.1-жадвалга қаранг).

1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида транспорт фаолиятининг 2014 – 2018 йиллардаги асосий кўрсаткичлари¹

Кўрсаткичлар	2014	2015	2016	2017	2018
1.1. Ташилган юк – жами (млн тонна)	1458,9	1527,0	1132,5	1146,2	1209,0
<i>шу жумладан:</i>					
темир йўллар (млн тонна)	65,7	67,2	67,6	67,9	68,4
хаво йўллари (млн тонна)	0,0230	0,0246	0,0265	0,0264	0,0131
газ қувурлари (млн тонна)	65,8	60,0	62,2	65,1	72,4

¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси. Йиллик статистик тўплам. – Тошкент, 2019.

автомобиль (млн тонна)	1327,4	1399,8	1002,8	1013,1	1068,2
2. Юк айланмаси – жами (млн тонна-км)	85711,3	86915,7	65264,8	66902,6	70560,6
<i>шу жумладан:</i>					
темир йуллар (млн тонна-км)	22895,3	22897,8	22936,7	22939,5	22942,1
хаво йуллари (млн тонна-км)	125,1	129,9	132,2	156,9	123,4
газ кувурлари (млн тонна-км)	31189,8	29989,9	28898,1	30198,5	33643,2
автомобиль (млн тонна-км)	31501,1	33898,1	13297,8	13607,7	13851,9
II.1. Ташилган йуловчилар, – жами, (млн киши)	7319,8	7586,0	5560,4	5679,0	5818,0
<i>шу жумладан:</i>					
темир йуллар (млн киши)	19,1	20,1	20,5	21,1	22,3
хаво йуллари (млн киши)	2,3	2,2	2,1	2,2	2,6
автомобиль (млн киши)	7244,4	7511,4	5480,8	5591,3	5719,1
электротранспорт (метрополитен) (млн киши)	54,0	52,3	57,0	64,4	74,0
2. Йуловчилар айланмаси, – жами, (млн йуловчи-км)	100032	106230,1	125999,8	129970,4	134426,5
<i>шу жумладан:</i>					
темир йуллар (млн йуловчи-км)	3701,5	3811,1	3932,1	4293,9	4350,1
хаво йуллари (млн йуловчи-км)	7028,2	6801,2	6734,3	7549,2	8835,1
автомобиль (млн йуловчи-км)	88901,2	95202,3	114910,3	117649,6	120696,3
электротранспорт (метрополитен) (млн йуловчи-км)	401,1	415,5	423,1	477,7	545,0

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, транспортда юк ташиш 2018 йили 2014 йилга нисбатан камайган, асосий ўсиш 2015 йили кузатилган. Аммо темирйул ва газ кувур йуллари орқали юк ташиш ҳажми ошган. Газ кувур йуллари орқали юк ташиш

Энг катта, яъни 10 фоизга ортган булса-да, ташиш хажми жиҳатидан жудаям кам миқдорни ташкил этади. Энг катта курсаткича темирйуллар ва автомобиль транспорти эга.

Йуловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи уринни эгаллаган. Бунда асосий усиш темирйул транспортида булиб, 10,5 фоизни ташкил этган булса-да, ташилган йуловчилар миқдори жудаям паст. Хулоса қилишимиз мумкинки, республикамизда юк ташиш хажми буйича асосий уринни автомобиль транспорти эгаллаб келмоқда (1.3-расмга қаранг).

- Автомобиль – 98,3%
 - Метрополитен – 1,2%
- Темирйул – 0,39%
 - Ҳаво – 0,04%

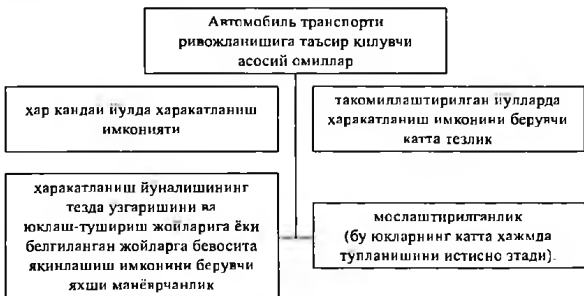
1.3-расм. Республикада йуловчи ташишнинг транспорт турлари буйича тақсимланиши

Юқорида таъкидлаганимиздек, республикамиздан оқиб утадиган катта дарёлар йўқлиги, ички худудий темир йул линияларининг етарли эмаслиги, ҳаво транспортдан фойдаланиш қимматлиги автомобиль транспортининг қайсидир маънода юк ташишда етакчилик қилишига замин яратган.

Автомобиль транспорти билан 2014 йили ташилган йуловчи айланмаси 88,9 млрд йуловчи-км ни ташил этган булса,

2018 йили 120,7 млрд йўловчи-км ни ташкил қилиб, 2014 йилга нисбатан 1,3 мартаба ортган.

О.Г. Томоревская ва бошқалар автомобиль транспорти ривожланишига таъсир қилиши мумкин бўлган омилларга қуйидагиларни киритади¹ (1.4-расмга қаранг):

1.4-расм. Автомобиль транспорти ривожланишига таъсир қилувчи асосий омиллар

Ўзбекистон Республикасида барча транспорт турларининг ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда юк ва йўловчи ташишда ҳам автомобиль транспорти етакчи ўринни эгалламоқда. Албатта, йўловчи ташишда бутун дунёда автомобиль транспорти етакчилик қилади, аммо юк ташишда дарё транспортининг ўрни бекиёс. Мамлакатамизда эса юк ташиш хизматларида ҳам автомобиль транспорти асосий ўринни эгаллайди.

Хорижлик тадқиқотчи ва олимлар кўрсатиб ўтган автомобиль транспортининг ривожланиб кетишига асосий омиллар умумий бўлиб, барча давлатлар учун ҳам тўғри келаявермайди.

¹ Томоревская О.Г., Симкова Н.В., Малеева А.В. Анализ производственно-финансовой деятельности автотранспортных предприятий. – М.: Транспорт, 1990.

Фикримизча, республикамизда юк ташиш хажмининг асосий қисми автомобиль транспортига тўғри келиш сабаблари куйидагича:

- автомобиль транспортида юк ташишнинг қулайлиги;
- кичик хажмдаги юкларни ташишда ҳам имкониятнинг юқорилиги;
- ҳаёо транспортининг қимматлиги;
- ички темир йулларнинг яхши ривожланмаганлиги;
- дарё транспортдан фойдаланиш имконияти деярли йуклиги;
- автомобиль транспортини сотиб олиш имкониятининг мавжудлиги.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, автомобиль транспортининг ривожланишига нафакат транспорт тизимининг ривожланганлиги, балки географик жойлашуви ҳам таъсир ўтказди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, автомобиль транспортининг бир қанча афзалликлари ва камчиликлари мавжуд (1.2-жадвалга қаранг).

1.2-жадвал

Автомобиль транспортининг афзалликлари ва камчиликлари¹

Афзалликлари	Камчиликлари
Маҳсулотларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб бериш	Маҳсулотларни ташишда умумий вақтнинг қуп сарфланиши
Маҳсулотларни тезкор ташиш, яъни улар бир жойда тулланиб қолишининг олдини олиш	Ишчи кучини қуп талаб этиш
Маҳсулотларнинг йуқолиши ва бузилишига йул қуймаслик	Қатта хажмдаги юкларни ташиш олмаслиги
Маҳсулотларни тез ва ишончли етказиб бериш	Ўқилги истеъмолчининг қуплиги (умумий олганда)

¹ Муаллиф тақлифлари асосида шакллантирилган.

Бугунги кунда республикамизда йўловчи ташиш хизматлари мустақил даромад ҳисобидан эмас, бюджет томонидан қўллаб-қувватлаш, доимий равишда қандайдир имтиёзлар, молиявий ёрдамлар бериш эвазига таъминлаб келинмоқда. Буни йўловчи ташиш хизмати тадқиқотлардан четда қолаётганидан ҳам билсак бўлади. Чунки охириги йилларда ишида автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлари, харажатлари, жумладан, хизматлар таннархи билан боғлиқ бирорта тадқиқот утказилмаган. Ваҳоланки, автомобиль транспорти корхоналарининг аксариятида даромадлар, фойда олиш, харажатларни пасайтириш билан боғлиқ муаммо катталаниб, рентабеллик йилдан-йилга пасайиб бормоқда. Шу боис айнан автомобиль транспорти корхоналарида даромадлар ва харажатлар ҳисобини бугунги кун талабидан келиб чиқиб ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Автомобиль транспорти корхоналарининг даромадлилиги, фойда олиб ишлаши уларнинг иш сифатини ошириши билан бирга барча соҳалардаги фаолиятга ўз таъсирини утказди. Шу боис автомобиль транспорти корхоналарининг даромад олиб ишлашини таъминлаш, харажатларини оптималлаштириш, бир вақтнинг ўзида сифатли хизмат кўрсатишига эришиш зарур. Бунинг учун эса автомобиль транспортини ҳар томонлама тизимли таҳлил қилган ҳолда фаолиятни йўлга қўйиш лозим.

Тадқиқотимизнинг асосий субъекти бўлган «Тошшаҳар-трансхизмат» АЖ тизимидаги аксарият автобус саройлари фойда олмаётгани давлат бюджетидан автомобиль транспорти корхоналарига доимий равишда ёрдам бериб туришга сабаб бўлмоқда. Аммо бу мазкур соҳанинг доимий ривожига, барқарорлигига хизмат қилмайди. Фикримизча, йўловчи ташиш билан шуғулланадиган автомобиль транспорти корхоналарини ҳам ўз харажатларини ўзи қоплайдиган, даромад (фойда) олишга интиладиган тизим корхоналарига айлантириш зарур.

Бунинг учун харажатларга мос даромад олишни таъминлаш керак. Бирок бу тизимни шакллантиришга бир қанча объектив ва субъектив сабаблар булиб, бу ҳақда батафсил таҳлилга бағишланган бобда тухталиб утамиз.

1.3. Транспорт логистикаси ва уни ривожлантириш истиқболлари

Транспорт хизматларини кўрсатиш бевосита логистика билан боғлиқ. Шу боис ҳар йили қабул қилинадиган давлат дастурларида ҳам транспорт логистикаси масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Яқинда қабул қилинган ҳукумат қарорига мувофиқ Транспорт вазирлигининг асосий вазифалари белгилаб берилди. Унга қура, қуйидагилар вазирликнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

– транспортнинг барча турларини Ўзбекистон Республикаси ягона транспорт тармоғига интеграциялаштириш ва янги самарали транспорт-логистика тизимларидан фойдаланиш асосида биргаликда ривожлантиришга йўналтирилган ягона давлат транспорт сиёсатини ишлаб чиқиш;

– транспорт ва логистика хизматлари бозорини ривожлантиришни рағбатлантириш, уларнинг барча тоифадаги истеъмолчилар учун оммабоплигини таъминлаш, шунингдек, соҳага инвестицияларни жалб этишга йўналтирилган транспорт соҳасидаги ягона тариф сиёсатини амалга ошириш;

– халқаро транспорт коридорларини ривожлантириш, логистика тизимини такомиллаштириш буйича таклифлар ишлаб чиқиш ва чора-тадбирларни амалга ошириш, мамлакат транспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш, тадбиркорлик субъектларининг транспорт-логистика хизматларидан фойдаланишдаги сарф-харажатларини камайтириш;

– транспорт ва йўл хўжалиги соҳасида давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш ва мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини ошириш;

– бутун транспорт тизимини ракамлаштириш буйича илғор ахборот технологияларини жорий этиш, Ўзбекистон Республикаси транспорт тизимининг бир-бирига боғланган ягона тизимини истикболли ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– автомобиль йўллари соҳасида ягона техника сиёсатини амалга ошириш, фойдаланувчилар манфаатини ҳисобга олган ҳолда автомобиль йўллари, аэродромлар ва аэропортлар, вокзаллар, темир йўллар ва транспорт инфратузилмасининг бошқа объектларини молиялаштириш, лойихалаш, куриш, таъмирлаш ва фойдаланиш масалаларининг комплекс ечимини таъминлаш;

– транспорт соҳасида назоратни амалга ошириш, фуқаро авиацияси ва экспериментал ҳаво кемаларидаги ҳалокатлар ва бахтсиз ҳодисаларни, шунингдек, темир йўл ва дарё транспорт-тидаги авария ва ҳалокатлар буйича текширувларни ташкил этиш ва амалга ошириш;

– транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги халқаро ва ҳудудий ҳамкорликни ривожлантириш ҳисобидан жаҳон транспорт хизматлари бозорида Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатларини таъминлаш;

– транспорт соҳасидаги жорий ва истикболли эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда таълим, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг илғор усулларини тизимли равишда жорий этиш.

Бундан ташқари, транспорт вазирлигининг таркибида транспорт ва логистикани ривожлантириш муаммоларини ўрганиш маркази ҳам фаолият олиб боради.

Логистиканинг ўзи нима экани ва унинг тарихи туғрисида қисқача сўз юритиб, келаси илмий тадқиқотларимизда логистика ва унинг ҳисоби билан боғлиқ масалаларни ўрганишни мақсад қилиб қўйдик.

Логистика тушунчаси олдинлари жудаям тор доирадаги мутахассислар томонидан талқин қилинган бўлса, бугунги кунга

келиб жудаям кенг доирада қўлланилмоқда. Айни дамда логистика соҳалар қамрови буйича янги бўлишига карамай, барча соҳаларни қамраб олмоқда.

Логистика тушунчаси озик-овқатларни тақсимлаш маъносида ҳам ишлатилган. Купчилик манбаларда логистика сузи ҳарбий ишга боғланади. Қадимги Грецияда ҳарбий хизматда 10 та логистика бўлган. Рим империясида логистикларнинг асосий вазифаси озик-овқат маҳсулотларини тақсимлаш бўлган. Қадимги Афинада логистлар ҳар йили тасодифий танлаш орқали шакллантирилган. Уларнинг вазифаси бошқа давлат хизматчиларининг ҳисоботларини текшириш бўлган.

Логистика Қадимги Грецияда «ҳисоблаш санъати» ҳам деб аталган. Айрим манбаларда логистика милоддан аввалги IV асрда Грецияда пайдо бўлгани айтилади. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида логистика – ҳисоблаш, муҳокама санъати деб ёзилган.

Бошқа бир манбада Византия империясида IX асрда пайдо бўлгани, солиқларни ҳисоблаш ва тақсимлашни бошқаришда фойдаланилганлиги туғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Логистика буйича биринчи илмий иш муаллифи француз ҳарбий мутахассиси Жомини ҳисобланади. У логистика тушунчаси кўп нарсани қамраб олишини, шу билан бирга, ҳарбий соҳада режалаштириш, бошқариш энг муҳими эканлигини таъкидлайди.

Маълумотларга караганда, Наполеон Бонапарт ўз армиясида ҳарбий соҳа таъминотини туғри бошқариш борасида логистика принципларини қўллаган. Логистика Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳарбий ишлаб чиқариш, транспортда етказиб бериш қабилар орқали янада тараққий этди.

Йигирманчи асрнинг 60-йилларида даставвал ҳарбий соҳада қўлланиб келинаётган логистика тушунчаси аста-секинлик билан ҳужалик соҳасига, ундан кейин бутун ишлаб чиқаришга ёйила бошлади.

Ўзбекистонда мутакиллик йилларида логистика тушунчаси иктисодиёт соҳасига кириб келди. Бугунги кунда харбий соҳада деярли кулланилмайдиган логистика атамаси иктисодиёт, хизмат кўрсатиш, бизнесда кенг истеъмолда. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ва йўловчиларни ташиш соҳасида логистиканинг аҳамияти бекиёс эканлиги эътироф этилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда товарларни етказиб беришнинг янги усул ва шакллари жорий қилинмоқда.

Хорижий тадқиқотларда айтилишича, тадбиркорлик фаолиятида логистикани асосий иккита умумий йўналишга ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, бу ерда товарлар ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб берилади. Иккинчи йўналиш товарлар ҳаракати билан боғлиқ операцияларни бошқаришга бориб тақалади. Бунда эътибор етказиб берувчилар ва истеъмолчилар бозори таҳлилига асосланиб товар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф, товар ҳаракати иштирокчилари қизиқишларини ривожлантиришга қартилади

Логистиканинг юқорида санаб утилган йўналишларидан келиб чиқиб бир қанча қарашлар пайдо бўлган. Жумладан, профессор Г.Павеллек ва АҚШ миллий кенгаши ходимлари материаллар тақсимотини бошқаришга асосий урғу бериб, логистика корхонага келиб тушадиган, қайта ишланадиган ва чиқиб кетадиган маҳсулотларнинг маълумотларга мослигини режалаштириш, бошқариш, назоратни амалга ошириш деб таъкидлашади.

Бир гуруҳ француз олимларининг фикрича, логистиканинг моҳияти камроқ харажат қилиш асосида керакли микдор ва сифатдаги маҳсулотни олиш учун белгиланган вақт ва жойда турли хилдаги фаолиятни амалга оширишдан иборат.

Германиянинг «Данзас» транспорт-экспедиторлик фирмаси маълумотномасида логистика хар қандай корхона томонидан

оптимальная выгода лишь максимизирует ресурсы предприятия в том, что касается его деятельности. Обратное, то есть максимизация деятельности предприятия, не является целью, а лишь средством достижения цели. Поэтому максимизация деятельности предприятия не является целью, а лишь средством достижения цели.

Логистика берилган таърифларга караб унинг иктисодий, молиявий томони билан бирга бошқариш, назорат томонларини ҳам кўришимиз мумкин.

Профессор Пфолем материал харажатларини кискартириш, уларнинг ҳаракатини режалаштириш ва назорат қилиш логистиканинг белгиси эканлигини таъкидлайди.

Куплаб илмий тадқиқотларда соҳалардан келиб чиққан ҳолда логистика тушунчасига муносабат билдириб келмоқдалар. Логистика тор маънода маҳсулотларни истеъмолчига етказиб бериш маъносида келадиган бўлса, амалиётда бу тушунчанинг нақадар кенгайиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

Логистикани транспортда ташиш, ортиш-тушириш, омбордаги кирими ва чиқимини юритиш каби тор маънода тушунмаслик лозим. Логистика деганда материал оқимини бирламчи манбадан охиригистеъмолчига етказиб бергунга қадар товар ҳаракати туғрисидаги маълумотларни шакллантириш асосида бошқариш тушунилади.

Шу боис тадқиқотчилар М.Портер, Д.Сток логистика ўз анъанавий моҳиятидан аллақачон чиқиб кетганлигини таъкидлаб, корхонани стратегик бошқариш ва режалаштиришда катта аҳамият касб этишини таъкидлашади.

Француз иктисодчилари Э.Мате ва Д.Тиксье эса логистика тадбиркорлик ҳаракатининг марказида бўлиши лозим ва у фирма умумий сиёсатини белгилаб берувчи энг муҳим омиллардан бири деб таъкидлашади.

Англиялик тадқиқотчилар Д.Бенсон ва Ж.Уайтхэднинг фикрича, логистика бозорни тадқиқ этиш ва прогноз қилиш,

ишлаб чиқаришни режалаштириш, хомашё, материал ва ускуналарни сотиб олиш, товар харакати билан боғлиқ операцияларни назорат қилиш, сотиб олувчиларга хизмат кўрсатишни урганишни ҳам уз ичга олади.

Англиялик бошқа тадқиқотчилар М.Кристофер ва Г.Уилс логистикани нафакат корхона учун, балки тармоқлар учун ҳам фойдали хисоблайдилар. Улар корхоналар ва оմборлар масалалари ечимига қараб, тармоқлар буйича қарорлар қабул қилиш лозимлигини таъкидлайдилар.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ғарб олимлари логистикани бир қанча турларга буладилар. Жумладан, материаллар таъминоти билан боғлиқ логистика, ишлаб чиқариш логистикаси, маркетинг ёки тақсимловчи логистика ва ҳар бир логистика турининг ажралмас қисми бўлган транспорт логистикаси.

Албатта, турли олимлар томонидан логистиканинг турлари ва унинг қулаи тўғрисида маълумотлар келтирилган. Аммо логистиканинг бугунги кундаги моҳиятидан келиб чиқиб уни кенгайтириш ва ҳар бирини асослаш мумкин.

Бир гуруҳ олимлар томонидан логистика алоҳида хужалик юритувчи субъект фаолиятининг йуналиши сифатида ишлаб чиқариш жараёнида материаллар оқимини бошқариш деб таърифланган бўлса, иккинчи гуруҳ тадқиқотчилар томонидан эътибор фанлараро илмий йуналиш сифатида материаллар оқими самарадорлиги ва уни оширишнинг янги имкониятларини кидиришга қаратилган.

Логистика тушунчасига А.Н.Родниковнинг асарида батафсилроқ ва даврлар буйича узғаришлар асосида йиғилган маълумотларга асосланган ҳолда изоҳ берилган.

Ўзбекистонлик олим А.Алиқулов уз тадқиқотида пахта толасини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш харажатлари ҳисоби ҳамда таҳлилида логистика концепцияларидан фойдаланиш масалаларини ёритган. Тадқиқотчи томонидан логистикага фан сифатида муносабат билдирилиб, қуйидагича таъриф кел-

9900	Яқуний молиявий натижани ҳисобга олувчи ҳисоблар	
9910	Асосий фаолиятдан яқуний молиявий натижа	
9920	Бошқа фаолиятдан яқуний молиявий натижа	

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
------------	---

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ТРАНСПОРТ ЛОГИСТИКАСИ

1.1. Транспорт тизими ва унинг ривожланиш истикболлари.....	7
1.2. Республикада автомобиль транспортининг ривожланиш истикболлари.....	15
1.3. Транспорт логистикаси ва уни ривожлантириш истикболлари.....	25
Биринчи боб бўйича хулосалар.....	31

II БОБ. КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Автомобиль транспорти корхоналари ҳисоб сийёсати ва унда даромадлар ва харажатларни акс эттириш.....	33
2.2. Корхоналарда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ҳисобини юритишнинг услубий асослари.....	45
2.3. Корхоналарда асосий воситаларга оид харажатлар ҳисобини юритиш услубиётини такомиллаштириш.....	63
2.4. Амортизация ва тугатиш нормасини белгилашнинг таннархга таъсири.....	79
2.5. Товар моддий захиралар ҳисобини такомиллаштириш асосида харажатларини оптималлаштириш йуллари.....	95
Иккинчи боб бўйича хулосалар.....	113

III БОБ. КОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

3.1. Корхоналарда даромадларни шакллантириш услубиёти.....	117
3.2. Корхоналарда даромадларнинг гуруҳлаштирилган ҳолда ҳисобини юритиш услубиёти.....	142

3.3. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида даромадлар ҳисобини юритиш	160
Учинчи боб бўйича хулосалар	173

IV-БОБ. ҚОРХОНАЛАРДА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ УСЛУБИЁТИ

4.1. Харажатлар таркибий тузилишига замонавий ёндашув	180
4.2. Қорхоналарда давр харажатлари ҳисобини юритиш услубиёти	190
4.3. Харажатлар ҳисобини юритишни тақомиллаштириш	199
Туртинчи боб бўйича хулосалар	210

V-БОБ. ҚОРХОНАЛАРДА ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР ТАҲЛИЛИ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

5.1. Даромадлар ва харажатлар ахборот-таҳлил таъминотини тақомиллаштириш	214
5.2. Қорхоналарда молиявий натижалар таҳлилин тақомиллаштириш	227
5.3. Даромадлар ва харажатларни ифодаловчи курсаткичларни таҳлил қилиш услубиётини тақомиллаштириш	249
Бешинчи боб бўйича хулосалар	263
 ХУЛОСА	 266
 Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	 282
 ИЛОВАЛАР	 291